

УДК [94(477):323.13(=161.1)]“186/1914”

О. М. Обершт

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті проаналізовано характерні риси суспільного та політичного розвитку українських земель у складі Російської імперії, які зумовили появу та розвиток російського націоналізму. Розглянуто ключові аспекти діяльності імперської влади на українських землях в другій половині ХІХ ст., як одну з головних причин поширення російських націоналістичних ідей. Автор публікації акцентує увагу на способах протидії російського національного проекту українському та польському проектам нації на території України в другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: російський націоналізм, національний проект, зросійщення, принцип “народності”.

З кінця ХІХ ст. широкого розмаху в Російській імперії почав набувати монархічний консервативний рух, який вилився в російський націоналістичний рух. Його основною метою було збереження самодержавства і єдиної та неподільної царської Росії, боротьба проти революційних настроїв та проти поширення національно-визвольних тенденцій. На території українських земель, як і в багатьох російських губерніях, виникли сотні різноманітних організацій, союзів, клубів, які об'єднували в своїх лавах представників усіх верств тогочасного суспільства. Їхнім прапором став національний російський шовінізм, непримиримість до будь-яких проявів національної свідомості народів, що населяли гігантську імперію.

Актуальність даного дослідження засвідчує сучасний розвиток суспільно-політичних процесів в Україні. В останні роки, що передували революції гідності, спостерігалось значне посилення російського націоналістичного дискурсу на українських територіях, потужну його підтримку як з-за кордону, так і з боку окремих представників влади різних рівнів. В результаті українське суспільство на практиці відчуло дієвість російської націоналістичної пропаганди, її масштаби та можливості. Як і в ХІХ ст., російська націоналістична еліта прагне будь-яким чином повернути Україну в лоно Великої Росії, використовуючи найжорсткіші методи. Якщо в ХІХ – на початку ХХ ст. розвиток російського націоналістичного руху саме на українських землях – це результат штучно насадженої, неузгодженої з потребами місцевого населення, російської імперської політики, то в ХХІ ст. – це неспроможність дати відповідь на російський виклик. Адже, щоб створити критичну масу громадян, які виступають під сепаратистськими гаслами, підтримують “Новоросію” та навіть (разом із російськими найманцями й військовими) беруть активну участь у бойових діях і терорі, необхідно було реалізувати низку послідовних кроків в дусі російського націоналізму.

Сучасні реалії актуалізують історію зародження та розвитку російського націоналізму на українських землях.

Мета даної статті полягає у визначенні передумов появи російського націоналістичного руху в Україні. Відповідно до поставленої мети, автор спробує вирішити такі завдання: проаналізувати головні напрямки антиукраїнської імперської політики на українських землях другої половини ХІХ ст., охарактеризувати умови поширення ідеологічного концепту про єдність російського народу, прослідкувати релігійну площину російських націоналістичних ідей в Україні.

Аналіз наукової літератури засвідчує значний інтерес до проблеми російського націоналізму, та все ж розгляд причин зародження російського націоналізму на українських землях був скоріше побічною умовою дослідження істориків. Історіографія означеної теми представлена українською та зарубіжною історіографією.

Представник української історіографії, історик М.В. Гаухман, досліджуючи політику влади Російської імперії в національну питанні на Правобережжі, аналізує напрями діяльності регіональних органів влади в галузі національної політики та напрями взаємодії бюрократії з російським поміщицтвом, православним духівництвом і правими партіями в проведенні курсу уряду щодо місцевих національних спільнот [2]. Наукові розвідки М. Гаухмана спрямовані на розгляд проектів трьох націй на Правобережній Україні на початку ХХ ст.

Національні питання розміщені у центрі наукових пошуків представника української діаспори, історика Романа Шпорлюка [21]. Зацікавлення Р. Шпорлюка географічно охоплюють Центральну та Східну Європу, історично – модерну добу, тематично – національні рухи у цьому регіоні, які розглядаються у контексті світової історії. Вказана праця науковця проливає світло на причини формування проекту російської нації на українських землях. До того ж термін “національний проект” був уперше вжитий щодо української історії саме Р. Шпорлюком [22].

Конфесійну політику російської влади та роль релігії у формуванні свідомості українців ХІХ ст. описав історик Я.Грицак [5], який стверджує, що тривалий час релігійна приналежність була єдиним засобом ідентифікації народних мас. Для нашого дослідження важливо зрозуміти релігійний чинник в поширенні російського націоналізму на українських землях.

Проблема появи російського націоналістичного руху на українських землях у вітчизняній історіографії немає спеціалізованої праці. Дана тема фрагментарно висвітлюється в роботах істориків, які досліджують історію України ХІХ ст.

Російський історик Олексій Міллер досліджує історію українського та російського націотворення в межах концепції національних проектів [12, 13]. Дослідник описує зіткнення українського проекту національного

будівництва з проектом формування “великої російської нації”, яка повинна була об’єднати велико-, мало- і білорусів. Результат цієї боротьби трактується в більшій мірі як невдача асиміляторських зусиль, спрямованих на здійснення проекту великої російської нації, ніж як успіх українського руху. Внеском російської історіографії у вивчення політичної історії України є колективна монографія “Західні окраїни Російської імперії” (“Западные окраины Российской империи”), присвячена утворенню Російської імперії та імперській політиці в Західному краї, а також взаємодії влади імперії та різних національних проектів. Авторський колектив, до якого належить і згаданий вище О. Міллер, поділяє положення “конструктивістської” концепції нації Б. Андерсона щодо провідної ролі бюрократичних практик у процесах націотворення. Відтак основна увага авторів звернена на конструювання “російськості” в Західному краї представниками російської бюрократії, які проводили політику інкорпорації імперських окраїн, та проблематичності самого поняття “російськість” [8].

Вплив процесу русифікації на формування національної ідентичності українців проаналізував австрійський дослідник Андреас Каппелер [9].

Релігійний аспект російського національного проекту на Наддніпрянщині дещо висвітлювала у своїй публікації німецька дослідниця Рікарда Вульпіус [1]. Вона проаналізувала вплив російського православного духовенства на українське під час зміни імперського мислення російської громадськості на російсько-православне самоусвідомлення.

У колективній збірці історіософських, політологічних та есеїстичних праць австрійських, німецьких, американських, канадських та українських учених “Україна. Процеси націотворення” висвітлено етнічні, мовні, релігійні, територіальні та політичні аспекти формування різних національних проектів на території України [17].

Цікавою для розуміння досліджуваної теми є книга колективу авторів “Росія – Україна: історія взаємовідносин” (“Россия – Украина: история взаимоотношений”) [16]. Зокрема статті О. Міллера, М. фон Хагена та І. Міхутіної присвячені соціальним та політичним аспектам політики імперської влади стосовно українського питання.

Історіографічний аналіз свідчить, що в українській і зарубіжній історичній науці відсутні монографічні праці, які б комплексно висвітлювали появу російського націоналізму на українських землях у контексті суспільно-політичних, соціально-економічних і культурно-освітніх процесів. Натомість, у поле зору дослідників потрапили тільки окремі аспекти досліджуваної теми. Досі не було здійснено дослідження передумов появи та причин поразки російського національного проекту.

Інкорпорація українських земель до Російської імперії базувалася на співпраці регіональних козацьких еліт із імперським урядом. Представництво місцевої еліти було помітним в нових імперських інституціях не лише на місцях, а й у центрі держави. Я. Грицак вважає, що українська козацька старшина, подібно до польського та прибалтійського дворянства, була зацікавлена в якнайшвидшій інтеграції до державного тіла імперії, так як культурні та освітні переваги останньої відкривали перед старшиною виняткові можливості для блискучої кар’єри [4, с.22-23].

Про відчутність проросійських тенденцій свідчить зауваження М. Куліша про “земляків-недоумків”, які виступали проти українців, про що в ході полеміки в жовтні 1856 р., він писав слов’янофілу С. Аксакову: “Ми маємо проти себе не один Уряд, але й вашу суспільну думку. Ми маємо проти себе навіть власних земляків-недоумків” [13, с.72].

В умовах царської Росії не всі українці відповідного рівня освіти могли вважати себе українцями або представниками української культури. Імперський уряд прагнув позбавити український народ його інтелектуальної еліти і усіх тих верств, які мали або могли мати національно-державницькі прагнення. Курс на зросійщення втілювався в імперському законодавстві, починаючи від Петра I і закінчуючи останнім російським імператором Миколою II. З особливою силою русифікаторська політика була спрямована на українську інтелігенцію. Російська культура, її традиції і цінності були постійними супутниками українського інтелігента. Нічого трагічного у цьому не було б, коли б в Україні існували сприятливі умови для вільного розвитку української культури. Але поширення російської культури тут не відбувалось природним шляхом. Простір для неї завойовувався внаслідок насильницького знищення всіх проявів національного життя українців. “Всюди на території держави російської, – узагальнював цю думку відомий єврейський публіцист початку ХХ ст. Володимир Жаботинський, – російська культура з’являється лише після того, як земський яриза прокладав їй дорогу, витоптавши чоботиськом її конкурентів” [7, с.62].

Російська культура – і це чудово розуміли імперські урядовці в Україні – була могутнім засобом нейтралізації визвольних прагнень українців. “Доти, доки в школі взагалі, а у народній зокрема, буде панувати великоруська мова з твердою (?) постановкою вітчизняної історії, – писав начальник Київського губернського жандармського управління своєму столичному керівництву, – доти всі хитрощі українофільствуючої інтелігенції, спрямовані на відокремлення Малоросії, будуть приречені на найрішучішу поразку” [19].

Стосовно інтелігенції урядова політика була достатньо ефективною, бо не обмежувалася заборонами, а пропонувала альтернативу, про яку у свій час так писав Іван Лисяк-Рудницький: “Від Росії променював велетенський престиж великодержави та блискучої імперської цивілізації. Багато українців, осліплених цим сяйвом, бажало й собі причаститися до нього. Яким скромним і мізерним здавалося те, що українські патріоти осмілювалися протиставляти цій розкішній, всерозтрощуючій колісниці! Яка сміховинна диспропорція сил між величезною, деспотичною державою та жменькою мрійників, що їх єдиною зброєю була віра!” [11, с.159]. “Українцям, які офіційно вважалися росіянами, в принципі була відкрита будь-яка кар’єра – за умови, що вони володіли російською мовою. Не було перешкод і в дітей від змішаних шлюбів

росіян і українців. Українці виділялися і не принижувалися і за конфесійними ознаками”, – пише А. Каппелер [9, с.134-135]. Можемо констатувати, що саме можливість блискучої кар’єри і матеріального благополуччя, паралізували національну волю багатьох українців, вели їх на шлях зросійщення. Це потягло за собою вражаючу активність українців в російському націоналістичному русі. Та, окрім цього головного фактору, українські землі стали оплотом російського націоналізму й через низку інших причин.

Важливим чинником у самоідентифікації людини виступає релігія. Україномовне населення підросійської України належало до православної церкви, що була тісно пов’язана з царською автократією [20]. Після того, як в 1685-1686 рр. Київську митрополію було передано Московському патріархові, почалися енергійні дії у приєднанні українців до російської церкви, які, як вдало підмітила Рікарда Вульпіус, від середини XIX ст. виглядали як інтенсивне зросійщення [1, с.100]. На практиці це проявлялося у дозволі на використання у проповідях і духовних розмовах, окрім церковнослов’янської, тільки російську; у всіх церковних та державних школах мали викладати російською мовою; російських єпископів призначали на українські єпархії. Церковна русифікація України провадилася в основному “згори”, тобто через вищу церковну ієрархію. Про це переконливо свідчить національна належність представників вищої церковної влади в Україні [6, с.89-103]. В свою чергу, Священний синод та консисторії в Російській державі опустилися до рівня царських установ, які керували церквою за світськими бюрократичними правилами [1, с.100]. Переклад Святого Письма і запровадження богослужіння російською мовою сприяли підвищенню її авторитету й утвердженню в ролі провідного каналу комунікації у суспільстві як у світській, так і в сакральній сферах. Отже, російська православна церква перетворилася на владний апарат в руках царя, а майже усі українські єпархії були зайняті російськими ієрархами.

У свою чергу, російська колоніальна адміністрація головною перешкодою на шляху ідеологічного об’єднання імперії вважало також греко-католицьку церкву – “вогнище соціальної, політичної та релігійно нестабільності в південно-західних областях” [15, с.89], яка виступала прямим конкурентом Російської православної церкви в боротьбі за душі корінного (українського) населення краю. З цих причин, відзначала Катерина II, ліквідація унії “послужить надійним засобом для утвердження тамошнього люду в єдності та спокої” [10, с.54]. Боротися з нею російський царизм вирішив шляхом підризу її організаційних та економічних інституцій, а також стимулюванням переходу уніатів у православну віру. Православ’я, яке стало надійним союзником влади у боротьбі за ідеологічну інкорпорацію Правобережної України до складу Російської імперії, проголошувалося “панівною і найпершою” в Росії вірою, що ще більше зв’язало церкву із світськими владними інституціями.

Розвиваючи цю думку, варто підкреслити, що невелика частина духівництва не піддалася русофільським поривам й стала на бік української ідентичності й чинила опір російській.

Все ж більша частина українського кліру ототожнила себе з тією концепцією, яка намагалася злити “великоросів” і “малоросів” в одну спільноту, що особливо набула розмаху після Польського повстання 1863 р. та після утвердження проекту “великоросійської нації”, який форсувала держава та церква [1, с.101]. Це один із тих факторів, який й до сьогодні впливає на самоідентифікацію частини українців.

Не дивно, що на початку XX ст. російські націоналістичні організації мали тісний зв’язок з православною церквою, яка нерідко і благословляла їхніх діячів. Для прикладу показовим було те, що в умовах революційних подій правлячий волинський архієрей Антоній (Храповицький) бачив вихід із ситуації у посиленні росіянізаційної роботи, зміцненні серед пастви авторитету царя і самодержавства [14, с.73].

На роль релігії у формуванні свідомості українців XIX ст. звернув увагу Я.Грицак, який стверджує, що тривалий час релігійна приналежність була єдиним засобом ідентифікації народних мас. Етнічні межі часто збігалися з релігійними, але віра могла стати перешкодою розвитку національної свідомості. Так, наприклад, приналежність українців та росіян до однієї, православної віри утруднювала формування окремих української національної свідомості, тимчасом як приналежність українців та поляків до різних віровизнань полегшувала самоідентифікацію перших, відмінні від польської [5, с.14].

А. Каппелер, порівнюючи литовську та українську національно-визвольну боротьбу, стверджує, що і литовське й українське населення Російської імперії зазнавало однакової русифікації та національної дискримінації, особливо стосовно мови та освіти. В усіх навчальних закладах українських та литовських губерній мовою викладання була російська, а національні мови заборонені. Та за доведенням А. Каппелера, литовське населення мало вищий рівень письменності, ніж українське: у 1897 р. серед десятирічних литовців вміли читати не менше 48,4% (із них 17% російською мовою), а серед українців тільки 18,9%, причому майже всі російською мовою [23, с.284]. І причини такої різниці в освіченості населення криються переважно в релігії. Адже, литовці належали до католицької церкви, а українці до православної російської. Якщо православна церква перетворилася на провідника державної політики русифікації та централізації, то литовська, навпаки, зберігала окремішність свідомості литовців та розвивала литовськомовну освіту, навіть таємно, в роки інтенсивного наступу уряду імперії на католицьку церкву та литовську мову [23, с.284]. Доцільно стверджувати, що мовна та релігійна близькість українців Російської імперії з панівною нацією – росіянами, сприяли русифікації та уповільнювали формування національної самоідентифікації та визвольного руху. Подібне уповільнення визвольних процесів А. Каппелер відзначав і в литовців, що входили до складу Німецької імперії. Різна релігійна приналежність та більш виражена мовна відокремленість українців Галичини в Австро-Угорській імперії та литовців Російської імперії сприяли прискоренню визрівання національної свідомості та визвольного руху. Причому дослідник наголошує, що дискримінація литовців (політична та мовна) з боку російського уряду була не меншою, ніж дискримінація українців [23, с.284].

Отже, після приєднання Київської митрополії до Російської православної церкви вона поступово починає втрачати риси національної самобутності та самостійності, які мала раніше. Потрапивши під зверхність Московського патріарха, Українське православ'я саме стало спочатку об'єктом, а потім суб'єктом русифікації власного народу, опорою російського самодержавства в Україні. Русифікація світськими та релігійними засобами, у процесі якої активно впроваджувалася російська культура, мова, звичаї, спричиняла у частини населення України "стирання ідентичності".

Далі використаємо аксіоматичне твердження, що мова тісно пов'язана з національною самоідентифікацією, оскільки мислення і поведінка людей залежить від характеру мови, якою вони висловлюють свої думки і почуття. У Російській імперії влада впливала на національну свідомість українського населення через насильницьке насадження російської мови. Так звана теорія єдиної російської мови, про малоросійське, великоросійське та білоруське наріччя, також стала основою офіційної теорії триєдиної нації. На практиці мовна політика в межах загальноросійського проекту нації виразилась на заборони української мови, як такої, в результаті видання Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. Фактично з кінця 80-х років XIX ст. відбулась певна дезорганізація українського національного руху. Натомість все більшого розмаху набувають проросійські націоналістичні ідеї.

Л. Грінфельд, М. фон Хаген, Д.-П. Хімка, Г. Касьянов, Р. Шпорлюк, Я. Грицак та ін. розглядали творення націй в імперіях як процес взаємодії між різними "національними проектами", які перебували у стадії формування та розвитку і в багато чому залежали від міжнародного контексту. Специфіка російського націоналістичного руху на українських землях полягала у його постійній боротьбі за маси. Лівобережжя та Правобережжя – це багатонаціональні території. Саме тут російський націоналізм знайшов для себе два подразнюючі фактори: польський та український національні проекти.

Фактор "польського спадку" став причиною лояльного ставлення російської влади до збереження місцевої малоросійської самобутності протягом першої половини XIX ст. Її починають використовувати як своєрідне знаряддя поступової деполонізації Правобережжя вже після першого польського повстання 1830 р.

Суть польського проекту на Правобережній Україні полягала у розвитку ідеї перетворення "Речі Посполитої обох народів", тобто Польщі та Литви, в триєдиний союз Польщі, Литви й Русі. Русь в цій концепції протиставлялася Московщині і включала в себе східнослов'янське населення колишньої Речі Посполитої. Відповідно минуле у відносинах українців і Речі Посполитої ідеалізувалося, а всі конфлікти з Московією та Петербургом, навпаки, підкреслювались.

В такій ситуації російська сторона не довго роздумувала. Відносини східнослов'янського населення Речі Посполитої з поляками описувались виключно в негативних відтінках, а спільність малоросів, білоросів і великоросів перетворилась в один із ключових пустолатів російського націоналізму [8, с.141]. Таким чином, утверджувався один з елементів "тріади" графа Уварова, – народність.

Православ'я, як ще один з стовпів російського націоналізму та одночасно – елемент Уварівської тріади, з подачі московських управлінців також стало на захист проекту російської нації, про що мова йшла вище.

Умова, за якої потрібно посилювати російську національну ідею, ще більше отримала підтримки на практиці. З одного боку, русифікаторська політика царського уряду особливо посилюється після Польського повстання 1864 р., з іншого – бажання частини місцевої еліти ні за яких умов не відходити від проекту російської нації зміцнюється через лояльність до неї московського центру.

Питання з українським проектом, у порівнянні з польським, стояло в іншому. Противники українофільства із самої України з початком Польського повстання 1863 р. все активніше вимагали втручання влади як у пресі, так і в листах вищим імперським сановникам. В колективні монографії під редакцією М. Долбилова та О. Міллера опублікований уривок одного з листів шефу жандармів Долгорукому: "Всі ми добромисні малороси, цілком розуміючи потреби й бажання народу та затії наших хлопоманів-сепаратистів, благаємо В[ашу] С[вітлість] вжити все, що тільки ви можете мати у своєму розпорядженні, щоб захистити нашу святиню від наруги, а вітчизну від розпаду й небезпечного розколу" [8, с.220]. Отже, не лише урядові бар'єри та утиски стали на перешкоді розвитку української ідеї, а й місцеві представники української ідентичності.

Так чи інакше, а піднесення українського руху відбулося. Головна причина такого розвитку подій полягала у природності та органічності українського проекту, його елітарність. Адже серед українського населення Російської імперії були відсутні привілейовані верстви з власною політичною культурою. Незважаючи на те, що українські інтелектуали, які очолили культурно-просвітницький рух і ліберальний рух на початку XX ст., були вихідцями, як правило, з дворянства та духівництва, вони не плекали власної "аристократичності" та спрямовували свої зусилля на підвищення культурно-освітнього рівня українського селянства [3, с.195]. Яскравим свідченням цього був громадівський рух та поява журналу "Основа". Навколо часопису згуртувалось кілька десятків дописувачів та співробітників, серед яких – Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, В. Антонович. Український проект почав набирати обертів в 1860-1870-ті рр., з активізацією київської Громади, яку очолили М. Драгоманов, П. Чубинський та В. Антонович. Діяльність українофілів була зосереджена в Київському відділі Російського географічного товариства.

Таким чином, головну загрозу для російської влади й російського народу на українських землях становили не лише польська агітація, а й українофіли, які сильно політизували український рух на початку XX ст. Вже на початку 60-х років XIX ст. певна частина преси (особливо Катков), противники українофілів в Києві (як чиновники, так і частина суспільства) та частина вищої бюрократії в Петербурзі (Д. Мілютин, пізніше Долгоруков) тісно координували свої зусилля для того, щоб добитися активації урядової політики в "українському питанні".

Ігноруючи національні особливості українців, Російська імперія будь-якою ціною намагалася створити єдиний геополітичний простір. Тому робилися всілякі спроби теоретичного обґрунтування "законності" їх русифікації та асиміляції. Видавалося чимало спеціальної літератури, в якій пропалувалася ідея, що великороси, малороси та білороси – це лише гілки єдиного російського народу. Україна вважалася не самостійною геополітичною одиницею, а "російським краєм", українці ж – не самостійним народом, а лише "плем'ям" російського.

Тому російський націоналізм боровся з українством, а на українських землях проти українців виступили ще й малороси. Для прикладу, Михайло Юзефович, українського походження, але не українець, а малорос. Він фактично першим сформував лозунг єдиної та неподільної Росії, російської нації.

Не дивно, що до середини 1850-х років в націоналістично чутливій частині російського суспільства уже склалося досить визначене уявлення про західні губернії не лише як давній здобуток Росії (в розумінні "вотчини", історичного спадку династії і трону), але і як землі, населеної переважно співвітчизниками, складовою частиною території нації [8, с.131]. Так, один з фундаторів монархізму й російського націоналізму в Україні, редактор рупору цього руху – газети "Киевлянин" – Д.І. Піхно з гордістю констатував, що оплотом самодержавства в роки революції 1905-1907 рр. була Малоросія і її центр Київ. "В Росії три столиці. З них нова столиця – Петербург дала нам січневе повстання Гапона і жовтневий загальний страйк, стара столиця – Москва дала нам той же страйк та грудневе збройне повстання і лише третя, стародавня столиця Русі – Київ – не дала ні того, ні іншого, а навпаки – дала відсіч бунту" [16, с.1].

Отже, російський націоналістичний рух на українських землях став наслідком політики русифікації, придушення всього українського, насадження ідеологічних концепцій про "єдиний російський народ". Передумови поширення російських націоналістичних ідей полягали також у діяльності православної церкви. Адже, потрапивши під зверхність Московського патріарха, Українське православ'я саме стало спочатку об'єктом, а потім суб'єктом русифікації власного народу, опорою російського самодержавства в Україні. Таким чином, трансформований принцип "народності" міг безперешкодно вливатися в український суспільний простір. Досить часто битва за релігію, мову та царя виявлялася битвою за ідентичність. Та все ж, штучність та неприродність стосовно українських умов проявила себе і зумовила поразку російського національного проекту в Україні на початку ХХ ст.

Перспективними напрямками подальших досліджень російського націоналізму на українських землях на початку ХХ ст. є, по-перше, вивчення еволюції російської націоналістичної ідеї в українському суспільному просторі та її вплив на самоідентифікацію українців, по-друге, визначення ареолу поширення російського націоналізму на теренах України на початку ХХ ст., по-третє, виявлення чинників, які вплинули на формування лояльності російському національному проекту серед українського населення.

Джерела та література

1. Вульпіус Р. Релігія та нація: унійна церква, православ'я та "державо-протектор Росія" / Р. Вульпіус // Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Капеллер; пер. з нім. – К.: К.І.С., 2011. – С. 97-110.
2. Гаухман М. В. Репресивна діяльність адміністративно-поліційних органів влади Російської імперії в національній політиці на Правобережній Україні (1905 - 1914 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М. В. Гаухман; МОНМС України, ДЗ "Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка". – Луганськ, 2012. – 20 с. – укр.
3. Гаухман М.В. Концепція "національних проектів" у дослідженні національної політики на Правобережній Україні (1905-1914 рр.) / М.В. Гаухман // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. - №23 (210). – 2010. – С. 190-201.
4. Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або Ще раз про старе вино у нових міхах / Я. Грицак // Український гуманітарний огляд. – Вип. 4 (2000). – С. 22-23.
5. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX-XX ст. / Я. Грицак. – Київ: Генеза, 1998. – 249 с.
6. Євсєєва Т. Церковна еліта та її роль у формуванні політичної самосвідомості в Україні / Т. Євсєєва // Укр. істор. журнал. – 1999. - №2. – С. 89-103.
7. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання / Жаботинський В. – К., 1991. – С. 68.
8. Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 608 с.
9. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / А. Каппелер // Миллер А. И. (ред.). Россия-Украина: история взаимоотношений. – М., 1997. – С. 125-144.
10. Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – перша половина XIX ст. / О. Крижанівський. – Київ, 1991. – 127 с.
11. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том I / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. – Київ: Основи, 1994. – 554 с.
12. Миллер А. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
13. Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / А. И. Миллер. – СПб.: Алетей, 2000. – 260 с.
14. Напоминание волынскому духовенству // Архипастырские послания и наставления высокопреосвященнейшего Антония, архиепископа Волынского и Житомирского пастырям и пастве волынской с июня месяца 1902 года по октябрь 1913 года. – Почаев: Типография Почаево-Успенской лавры, 1913. – С. 73.
15. Опря А. Ліквідація уніатської церкви на Поділлі наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т 3 (5). – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 89-95.
16. Піхно Д.И. Заметки / Д.И. Піхно // Киевлянин. – 1907. – № 114. – С. 1
17. Россия – Украина: история взаимоотношений. Отв. редакторы: Миллер А. И., Репринцев В. Ф., Флоря Б. Н. – М.: Школа "Языки русской культуры", 1997. – 248 с.
18. Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппеллер; пер з нім. – К.: К.І.С., 2011. – 416 с.

19. Цит за: ДАРФ. – Ф.102. – Оп.ОВДП. – Спр.168. – Арк. 32 // Турченко Г.Ф. Національні і територіальні тенденції в Україні напередодні Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 2002. – Вип. XV. – С. 64.
20. Цит. за: Vulpius R. Nationalisierung der Religion. Russifizierungspolitik und ukrainische Nationsbildung 1860-1929. – Wiesbaden, 2005 // Штруве К. Селяни та українська нація в Австро-Угорській монархії та Російській імперії // Україна. Процеси націотворення / Упор. А. Капеллер; пер. з нім. – К.: К.І.С., 2011. – С. 173.
21. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / Пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш та Х. Чушаак. – К.: Дух і Літера, 2013. – 552 с.
22. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 1996 – № 11. – С. 74–87; № 12. – С. 53–65.
23. Die ukrainische und litauische Nationalbewegung – ein Vergleich // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Історично-філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Львів, 1998. – С. 281-290.

Обершт О. М. Общественно-политические предпосылки появления русского национализма на территории Украины во второй половине XIX в.

В статье проанализированы особенности общественного и политического развития земель подросийской Украины, которые обусловили появление русского национализма. Рассмотрены ключевые аспекты деятельности имперской власти на украинских землях во второй половине XIX века, как одну из главных причин распространения российских националистических идей. Автор публикации акцентирует внимание на способах противодействия российского национального проекта украинскому и польскому проектам наций на территории Украины во второй половине XIX в.
Ключевые слова: русский национализм, национальный проект, русификации, принцип “народности”.

Obersht O. M. Social and political preconditions of Russian nationalism in Ukraine.

The article discuss the features of the social and political development on subordinate of Russia Ukrainian territories, which led to the emergence of Russian nationalism. Key aspects of imperial power on the Ukrainian lands in the second half of the nineteenth century, as one of the main reasons for the spread of Russian nationalist ideas are considered in the article. Author emphasizes on ways of counteraction the Russian national project to the Ukrainian and Polish nations projects in Ukraine in the second half of the nineteenth century.
Keywords: Russian nationalism, national project, Russification, the principle of “nationality”.

УДК 329/78(477.83/.86)

Є. М. Папенко

ЗАРОДЖЕННЯ ЧЕСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ СОКІЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО “СОКОЛУ”

У статті аналізується діяльність сокільських організацій Австро-Угорської імперії у другій половині XIX ст. та їхній вплив на створення українського “Соколу”. Проаналізовані причини створення сокільських товариств та вплив чеського й польського сокільства. Розкрито вплив соціально-політичних процесів, які відбулись на західноукраїнських землях наприкінці XIX ст., на зародження та розвиток сокільства. Визначено основні шляхи поширення сокільського гімнастично-спортивного руху. Наголошується, що українські “Соколи” виникаючи за чеським та польським зразком, від сусідніх народів запозичили лише назву та організаційну структуру.

Ключові слова: сокільський рух, молодіжні товариства, Східна Галичина, національно-визвольна боротьба, державотворчі процеси.

Історія сокільського руху слов'янських народів – своєрідний напрям національно-визвольної боротьби поневолених народів Західної Європи, який виник у XIX ст. Причини зародження даного руху були спричинені в першу чергу, боротьбою слов'янських народів імперії Габсбургів, насамперед чехів, за культурну автономію, а в перспективі – за національну незалежність.

Дослідження історії українського сокільського руху активізувалось в основному з проголошенням Україною незалежності. Це, насамперед, праці В. Леника [1], І. Андрухова [2], О. Вацеби [3], Б. Трофим'яка [4] та ін. Проте згадані праці не позбавлені окремих недоліків щодо розкриття діяльності сокільських організацій Австро-Угорської імперії, а також впливу чеських та польських товариств “Сокол” на зародження українського сокільського руху.

Метою дослідження є аналіз джерел та літератури, які дають можливість дослідити діяльність сокільських організацій Австро-Угорської імперії у другій половині XIX ст. та їхній вплив на створення українського товариства “Сокол”.

Безпосереднім приводом до зародження сокільського руху в Австро-Угорській імперії послужило те, що у 1811 р. в Берліні німецький педагог, історик і філолог Фрідріх Людвіг Ян (1778 – 1852) заснував гімнастично-спортивне товариство, яке виступило потужною антинаполеонівською патріотичною силою. Членами даного молодіжного руху були: ремісники, купці, студенти, службовці та педагоги, які брали участь у військових баталіях проти Наполеона Бонапарта за свободу та незалежність німецького народу.